

kümler müteferrika ve çaşnığır ağalar vasıtasıyla valilere yollanıyordu. Yine tahir emniyeti, teftiş, fetih müjdesi, vergi toplanması, elçi karşılanması ve başka ülkelere elçilik hizmetleriyle de görevlendirildikleri olurdu. Ayrıca taşrada eyaletlerde valilerin yanında hizmet edenlere de rastlanmaktadır. Ulûfeli müteferrikalar normal şartlarda timar defterdarlığına getirilebilirdi (Fatih Sultan Mehmed, s. 11). XVI. yüzyılda kapıcılar kethüdâlığına tayin edilebildikleri dikkati çeker (Lutfî Paşa, s. 78). Ayrıca kâğıt emniyeti, matbah emniyeti, defter emniyeti, şehreminliği ve maliye tezkireciliği gibi hâcegânlıklarla serbevâblık gibi ağalıklara ve taşradaki görevlere de tayin edilebilirlerdi.

Osmanlı devlet teşkilâtında dergâh-ı âli müteferrikaları yanında yeniçerilerin arasındaki solak ve şikâr bölüklerinin müteferrikaları, has ahır müteferrikaları, şahinci ve çakırcı müteferrikaları, beylerbeyi müteferrikaları da vardı. XVI. yüzyılın sonlarında beylerbeyi müteferrikalarının sayısının aşırı artması üzerine yeni müteferrika tayini yapılmaması istenmişti. Bağdat beylerbeyine yazılan bir hükümde her beylerbeyinin beğendiği kişiyi müteferrika yaptığı için Bağdat'taki müteferrika sayısının 180'e ulaştığı, bu yüzden yeni müteferrika tayini yapılmaması emredilmişti (BA, MD, nr. LXVII, 197/484). Müteferrikalık Tanzimat dönemine kadar sürmüş olup ilk Türk matbaasının kurucusu İbrâhim Müteferrika da lakabını dergâh-ı âli müteferrikalarına mensup olması dolayısıyla almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, DFE, nr. 483, s. 4-42; BA, *Tahvil Defterleri*, nr. 84, s. 4-14; nr. 739, s. 4; nr. 744, s. 1; BA, MD, nr. LXV, 54/222; nr. LXVII, 197/484; nr. LXX, 145/289; nr. LXXI, 198/381; nr. CLXV, s. 44; BA, *Timar Ruznamçe Defterleri*, nr. 443, s. 195; nr. 458, s. 130; nr. 687, s. 4-83; nr. 757, s. 1-18, 51-67, 97-104; nr. 761, s. 1-13, 36-44, 56-58, 62-64; nr. 821, s. 8-21, 82-91, 174-183; nr. 829, s. 8-22, 24-32, 40-48; BA, Ali Emîrî, I. Ahmed, nr. 684, s. 7; BA, KK, nr. 3398, s. 3-4, 11; nr. 3405, s. 14-15; nr. 3409, s. 6-41; nr. 3410, vr. 22^a-23^a; nr. 3420, vr. 15^a-17^a; nr. 3428, vr. 6^a-41^a, 64^a; nr. 3430, s. 12-27; nr. 3432, s. 10-33; nr. 3433, s. 26-29; nr. 3435, s. 16-40; nr. 3439, s. 15-16; nr. 3449, s. 10-21; nr. 3456, s. 6-13; nr. 3473, s. 9-16; nr. 3481, s. 24-26; nr. 3483, s. 10-25; nr. 3497, s. 6-11; nr. 3505, s. 4-15; nr. 3507, vr. 3^b-7^a; BA, D.KRZ, nr. 33120, s. 4; nr. 33125, s. 8-10; nr. 33542, s. 2; BA, MAD, nr. 416, s. 32; nr. 559, s. 6-7, 14; nr. 3626, s. 6-23; nr. 5520, s. 9-45, 116; nr. 5562, vr. 1^b; nr. 5965, s. 7-36; nr. 6008, s. 8-38; nr. 6012, s. 9-32; nr. 6977, s. 1/1; nr. 7205; BA, A.DVN, Dosya, nr. 14/43; BA, A.RSK, Dosya, nr. 2/70; *Vekâyi-i Beç*, TSMK, Revan, nr. 1310, vr. 12^a-b, 15^b, 19^a, 21^a, 25^a, 27^b, 33^a, 77^b; Fatih Sultan Mehmed, *Kânûn-nâme-i Âli Osman* (haz. Abdülkâdir Özcan), İsb-

tanbul 2003, s. 11-12, 15-16; Lutfî Paşa, *Âsaf-nâme* (nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1991, s. 77-78; Feridun Bey, *Münşeât*, I, 10; Selânikî, *Târîh* (İpşirli), II, 533, 562, 599, 610-611, 697-698, 769, 778, 813; Ayn Ali, *Risâle-i Vazîfehorân* (nşr. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, IX içinde), İstanbul 1996, s. 100-102; Koçi Bey, *Risâle* (Aksüt), tür.yer.; Tevkiî Abdurrahman Paşa, *Kânunnâme* (MTM, V/3 [1331] içinde), s. 518, 521, 526-527, 530, 532-533, 543; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhüsü'l-be-yân fi Kavânin-i Âli Osman* (haz. Sevim İlğürel), Ankara 1998, s. 70, 77, 85, 115, 264, 268, 270; *İsâzâde Tarihi* (haz. Ziya Yılmaz), İstanbul 1996, s. 35; *Münşeât Mecmuası*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3363, vr. 68^a-b; *Buyuruldu Mecmuası*, TTK Ktp., Yazmalar, nr. 70, s. 8; Âkif Bey, *Târîh-i Cülûs-i Sultan Mustafa-ı Sâlis*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2108, vr. 9^b, 155^a, 280^b, 283^b; *Uzunçarşılı Saray Teşkilâtı*, s. 160, 194, 204, 208, 317, 388, 422, 426, 428-431, 433, 435; A. H. Lybyer, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi* (trc. Seçkin Cılızoğlu), İstanbul 1987, s. 123, 257-258; *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* (haz. Yaşar Yücel), Ankara 1988, s. 4, 14, 40, 113-114, 117, 186-187; Murat Uluskan, *Divân-ı Hümâyûn Çavuşları* (doktora tezi, 2004), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, tür.yer.; Ömer Lütfî Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, XV/1-4 (1953-54), s. 308-313; M. Tayyib Gökbilgin, "Müteferrika", *İA*, VIII, 853-856. ERHAN AFYONCU

MÜ'TEFİKE

(المۆتفكة)

Lût kavminin helâki sırasında altüst edilen yerleşim birimlerine işaret eden Kur'an tabiri.

Sözlükte "yalan konuşmak, bâtil söz söylemek, günah işlemek, iftira etmek" anlamlarındaki **efk** kökünün "iftiâil" kalıbından türeyen **mü'tefike** (çoğulu mü'tefikât) "bir şeyi ters çeviren, altını üstüne getiren; altüst olan" demektir. Kelime Kur'an'da biri tekil (en-Necm 53/53), ikisi çoğul (et-Tevbe 9/70; el-Hâkka 69/9) olmak üzere üç yerde geçer. Hasan-ı Basrî Necm sûresindeki tekil şekli de çoğul olarak okumuştur (Bennâ, II, 504).

Müfessirler bu kelimenin delâletine ilişkin birkaç görüş zikretmiştir. Birinci görüşe göre mü'tefikât Lût kavmiyle birlikte helâk edilen beş şehre delâlet etmektedir. Bunların Sodom, Sa'be (Sab'a), Omre (Gamre), Dûma ve Sa've (Da've) olduğu belirtilir (Taberî, *Târîh*, I, 183; İbnü'l-Esîr, I, 122; Âlûsî, XXVII, 71). Tevrat'ta da Lût kavminin yerleşim bölgesindeki şehirler Sodom, Gomore, Admah, Tseboim ve Tsoar (Bela) adlarıyla verilir (Tekvîn, 14/2; Tesniye,

29/23). İkinci görüşe göre mü'tefikât ile geçmişte halkları inkârcı olan bütün yerleşim birimleri kastedilmiş; Lût, Hûd ve Sâlih peygamberlerin risâletle görevlendirildiği kavimlerin ilâhî azapla yok edilen yurtlarına işaret edilmiştir (Zemahşerî, II, 162; Fahreddin er-Râzî, XXIX, 24). Üçüncü görüşe göre ise mü'tefikât söz konusu beldelede yaşayan halkların iyi hallerinin kötüye dönüşmesini ifade eden mecazi bir tabirdir (Ebû Hayyân el-Endelüsî, V, 69-70).

Çoğunluk bu görüşlerden ilkinin tercih etmiştir. Çünkü Kur'an'da Lût kavminin helâk edilmişinden bahseden âyetlerde verilen bilgiler bu görüşün daha isabetli olduğunu göstermektedir. Nitekim Hûd (11/82-83) ve Hicr (15/73-74) sûrelerindeki beyanlara göre homoseksüellik gibi bir sapıklık içinde olan Lût kavminin yaşadığı şehirler bir sabah vakti Allah'ın azap hükmünün gelmesiyle altüst edilmiş ve yöre sakinlerinin üzerine gökyüzünden pişirilmiş taşlar yağdırılmıştır. "Gökten taş yağdırma" ifadesi Tevrat'ta verilen bilgiyle de örtüşmektedir (Tekvîn, 19/24-25; ayrıca bk. *İA*, VII, 90). Diğer taraftan Tevbe sûresinde (9/70) helâke uğrayan kavimler sayılırken Nûh, Âd, Semûd ve İbrâhim kavmi ile Medyen halkından bahsedildikten sonra "mü'tefikât" tabirinin kullanılması diğerleri gibi helâk edilen Lût kavminin kastedildiğini göstermektedir. Kur'an'da ve Tevrat'taki açık ifadelere rağmen bazı müfessirler, Lût kavminin yaşadığı şehirlerin helâk edilmiş hakkında birtakım mitolojik bilgiler aktarmışsa da (Taberî, *Câmî'u'l-be-yân*, XII, 97-98; XXVII, 79; Ferrâ el-Begavî, II, 397-398; İbn Kesîr, II, 455) bunlar sağlam bir kaynağa dayanmayıp İsrâiliyat'tan olan rivayetlerdir (Reşîd Rızâ, XII, 114-115).

Mü'tefikât tabiriyle işaret edilen şehirlerin bugün İsrail'de Lût gölünün güneydoğusundaki Lisân yarımadasının güneyinde sığ suların altında kaldığı tahmin edilmektedir. Yine söz konusu altüst olma hadisesinin İsrail'deki Şeria ırmağından Doğu Afrika'da Zambezi ırmağına uzanan Büyük Rift vadisinde milâttan önce 1900'de meydana gelen bir depremle gerçekleştiği sanılmaktadır. Bu takdirde âyette geçen (el-Hicr 15/73) sayha kelimesini deprem esnasında ortaya çıkan uçlultuya hamletmek mümkündür. Öte yandan gökten püskürtü halinde yağın pişmiş taşların, Tevrat'ın ifadesiyle kükürt ve ateşin (Tekvîn, 19/24), bölgenin jeolojik yapısını tamamen değiştiren deprem sırasında yer altındaki petrol kaynaklarında meydana gelen patlamalar ve yanmalarla oluştuğu söy-

MÜ'TEFİKE

lenebilir. Nitekim bölgeyi gezerek inceleme yapan Mevdûdî'nin açıklamasına göre bu azap muhtemelen yerin altını üstüne getiren korkunç bir deprem ve taş yağdıran bir volkan patlaması şeklinde vuku bulmuştur. "Pişirilmiş balıktan taşlar" ifadesi, büyük bir ihtimalle volkanik bölgelerde sıcaklık ve lavlarla yerin altında oluşan taşlara işaret etmektedir. Bu oluşumun belirtilerine Lût gölü yakınlarında bugün de rastlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "efk" md.; *Lisânü'l-Arab*, "efk" md.; Taberî, *Târîh*, Beyrut 1987, I, 183; a.m.f., *Câmi'u'l-beyân*, Kahire 1954, X, 177-178; XII, 97-98; XXVII, 79; Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü'l-tenzil*, Beyrut 1995, II, 397-398; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut), II, 162; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVI, 129; XVIII, 38; XXIX, 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Beyrut 1966, I, 122; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîl*, [baskı yeri yok] 1403/1983 (Dârü'l-fikr), V, 69-70; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, Beyrut 1983, II, 455; Bennâ, *İthâfû fuzalâ'l-l-beşer* (nşr. Şa'bân M. İsmâil), Beyrut 1407/1987, II, 504; Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, X, 135; XXVII, 71; Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, Kahire 1990, XII, 114-115; Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân* (trc. Muhammed Han Kayanî v.dğr.), İstanbul 1986, II, 388; E. Hull, "Gomorrhah", *DB²*, II, 227-228; a.m.f., "Sodom", a.e., IV, 558-559; Bernhard Heller, "Lût", *IA*, VII, 90.

MUSTAFA ÖZTÜRK

MÜTEHAYYİLE

(bk. HAYAL).

MÜTEKADDİMİN
ve MÜTEAHHİRİN

(المتقدمون و المتأخرون)

Sözlükte "öncekiler" anlamına gelen **mütekaddimîn** (**mütekaddimûn**) ve "sonrakiler" mânasındaki **müteahhirîn** (**müteahhirûn**) kelimeleri, İslâm düşünce ve ilimler tarihinde bazı dönüşümlerin öncesini ve sonrasını belirten bir kavram çifti oluşturmakla beraber bunlarla kastedilen devirler ilim dallarına ve kullanılanlarına göre değişiklik arzeder. Ayrıca mütekaddimîn ve müteahhirîn terimleriyle iki dönemi ayıran muayyen bir zaman diliminden çok uzun bir geçiş sürecinin kastedildiği görülür. Bazan **selef** kelimesiyle eş anlamlı kullanılsa da mütekaddimîn terimi Selef dönemini de içine alan daha geniş bir kapsama sahiptir.

İlim dallarındaki farklılıklar yanında bazan bir ilim dalının tarihinde bile mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemlerini ayırmak güç olmaktadır. Konunun tabiatından

gelen farklı kullanımlara rağmen İslâm ilimleri tarihine toplu bakış yapan eserlerin mütekaddimîn ve müteahhirîn devirlerini ayırma noktasında ortak bazı yaklaşımlara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Meselâ tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi temel İslâm ilimleri bakımından mütekaddimîn-müteahhirîn ayırımında ağırlıklı olarak bu ilimlerin teşekküllerini tamamladıkları dönemin esas alındığı görülür. Buna göre İslâm'ın başlangıcından IV. (X.) yüzyılın başlarına kadar devam eden zaman dilimi İslâm ilimleri tarihinde genellikle mütekaddimîn devri olarak adlandırılmaktadır (M. Amîm İhsan Müceddidî el-Bereketî, I, 463). Ancak iki dönemi ayıran geçiş süresi bazan bir asrı bile aşabilmektedir. Alt disiplinler yahut bir ilim çerçevesinde zamanla ortaya çıkan farklı düşünce ekolleri açısından mütekaddimîn ve müteahhirîn ayırımında daha fazla değişkenlikler söz konusu olmaktadır.

Mütekaddimîn ve müteahhirîn ayırımının, gerçekte dönemlere ayırma ihtiyacının ötesinde bir ilmin mütekaddimîn devri içinde yer alan âlimlerin ve eserlerinin müteahhirîn dönemindekiler üzerinde kurduğu otoriteye vurgu yapma gibi bir anlam taşıdığı söylenebilir. Zira "selef-i sâlihîn" denilen ilk üç nesli içine alan IV. (X.) yüzyılın başlarına kadarki devirde oluşan bir ilme ait terimler, ana kavram ve tasnifler o ilmin ana çatısı bakımından hayatî bir role sahip olmuş, bu ana çatı sonraki dönemlerde herhangi bir sapma veya bozulmaya karşı o ilmin referans alanını oluşturmuş ve sonrakilerin bu çatıyı bozmasına izin verilmemiştir. İlimlerin teşekkülünü tamamladığı bu süreç aynı zamanda ilimlerin ana yapıları üzerinde rahatça konuşulabilen, mutlak icthad yapılabilen bir dönemdir. En belirgin ifadesini fıkıh ilminde bulan, ancak bütün ilimlerde bir şekilde tezahür eden bu gelişmeye göre mutlak icthad devri III. (IX.) yüzyılın sonunda tamamlanmış ve bundan sonra ana çatı üzerinde icthad imkânı fiilen kalmamıştır. Dolayısıyla bir ilmin mütekaddimîn dönemine dahil olmak o ilmin ana çatısı hakkında söz söyleme yetkisine sahip olmakla eş anlamlı sayılmaktadır. Nitekim İslâm ilimleri tarihinin geç devirlerinde ana çatıyı zorlayan gelişmeler ortaya çıktığında İbn Kayyim el-Cevziyye ve Şâtîbî gibi İslah ve tecdid yanlısı düşünürler mütekaddimîn görüşlerine uymanın daha ihtiyatlı bir yol olduğunu belirtmişlerdir (*I'lamü'l-muvakkî'in*, IV, 118; *el-Muvâfakât*, I, 99). İbn Haldûn'un tesbitlerinden hareketle, mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemleri

arasındaki en bariz farkların terimlerdeki değişiklikler ve müteahhirîn devrinde mantığın akıl yürütmede ölçü alınması olduğu söylenebilir (*Mukaddime*, s. 402, 436).

Tefsir ilminde mütekaddimîn terimi daha çok, sonrakilere nisbetle üstün olduğu kabul edilen sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn nesilleri için kullanılmaktadır (Ferrâ el-Begavî, II, 418; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, I, 379; İbnü'l-Bârizî, I, 59; Süyûtî, I, 189; Muhammed Emîn b. Muhammed el-Cekenî eş-Şinkitî, II, 306). İbnü'l-Cevzî'nin Taberî (ö. 310/923) ve İbnü'l-Enbârî'yi (ö. 328/940) müteahhirîn arasında sayması (*Zâdü'l-me-sîr*, IV, 204) bu anlayışa uygun düşmektedir. Fakat diğer İslâm ilimlerinde benzer kullanımlara tefsirde de rastlanmaktadır. Meselâ Bedreddin ez-Zerkeşî Dâvûd ez-Zâhirî'yi (ö. 270/884), Şinkitî İbn Kuteybe'yi (ö. 276/889), Kurtubî Taberî ve Bâkılânî'yi (ö. 403/1013) mütekaddimîn saymaktadır (Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, I, 47; Zerkeşî, II, 178; Muhammed Emîn b. Muhammed el-Cekenî eş-Şinkitî, IV, 160). Bu bilgiler rivayet tefsiri için geçerli olup dirâyet tefsirinin teşekkülü Zemahşerî'nin *Keşşâfı* ile tamamlanmıştır; dolayısıyla dirâyet tefsiri açısından mütekaddimîn devri Zemahşerî ile sona ermiştir. Siddîk Hasan Han'ın mütekaddimîn tefsirinin beyân ilmine önem vermediğini söylerken Zemahşerî'den önceki tefsir geleceğine atıfta bulunması da onu mütekaddimîn arasında kabul ettiğini gösterir (*Ebcedü'l-ülüm*, II, 133). Öte yandan tefsir usulü kapsamındaki bazı alt disiplinlerin teşekkülünü tamamlaması dolayısıyla onlara nisbetle mütekaddimîn devri daha geç bir döneme denk gelmektedir. Nitekim Siddîk Hasan Han, ma'rifetü havâssî'l-Kur'ân ilminin mütekaddimîn döneminde eser verenler arasında Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'yi (IV./X. yüzyılın sonları) ve Gazzâlî'yi de (V./XI. yüzyıl) saymaktadır. Hatta Süyûtî'nin, ulûmü'l-hadis disiplinlerinden farklı olarak ulûmü'l-Kur'ân kapsamındaki disiplinlerin kendi zamanına kadar yeterince gelişmediğinden şikâyet etmesi ve *el-İtkân*'ı bu boşluğu doldurmak için yazdığını belirtmesi (I, 4) dikkate alındığında usûl-i tefsir ilmine nisbetle mütekaddimîn döneminin oldukça geç devirlere denk geldiği söylenebilir.

Hadis ilminin teşekkülü, sahih hadislerin derlendiği çağ olan III. (IX.) yüzyılın sonu ve IV. (X.) yüzyılın başlarında tamamlanmıştır. Mübarekpûrî bir yerde mütekaddimîn muhaddislerine örnek verirken Şâfiî (ö. 204/820), İbn Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtîm